

Maciej Jarczyński

INTERMEDIA – TANIEC WOBEC INNYCH SZTUK

Streszczenie

W niniejszym artykule przedstawione zostały różne rodzaje połączeń, które zachodzą między tańcem a innymi dziedzinami sztuki. W poszczególnych akapitach, przy pomocy dostępnej literatury i źródeł ikonograficznych, ukazano przykłady intermedialnego przenikania się tańca z muzyką, malarstwem, rzeźbą, architekturą i filmem. W pierwszej części pracy, wprowadzeniem do tematu stało się zaznajomienie z różnymi rodzajami korespondencji muzyki i architektury. Z zachowaniem chronologii, wymienione zostały najbardziej interesujące i reprezentatywne dzieła, które w różny sposób nawiązują do idei jedności sztuk. Przykłady połączeń zostały podzielone ze względu na ich związek z architekturą sakralną i architekturą świecką – od wybranych dzieł artystów renesansowych do twórców sztuki współczesnej. Na końcu pierwszej części wprowadzone zostało zagadnienie tańca w kontekście różnych budowli. W rozdziale drugim (opartym w dużej mierze na przykładach własnej twórczości oraz praktyki dydaktycznej), ukazany został taniec połączony z rysunkiem, malarstwem, rzeźbą i różnymi formami filmowymi. Akapity zawierają przykłady wybitnych twórców z historii sztuki oraz wybrane prace autora artykułu i jego uczniów. Poruszone zostały aspekty uwieczniania tańca (na papierze, płótnie, w kamieniu itp.) oraz ożywiania plastycznych obiektów poprzez wprowadzenie ich w ruch. Dodatkowo, ważnym elementem było ukazanie filmu jako platformy dla zaistnienia wymienionych powyżej, różnych rodzajów intermedialnych połączeń. Zakończenie artykułu zawiera koncepcję autora na kontynuowanie działań twórczych i dydaktycznych w zakresie poszukiwań możliwości łączenia różnych dziedzin sztuki.

Słowa kluczowe: intermedia, korespondencja sztuk, powinowactwo sztuk, ruch.

INTERMEDIA – DANCE VERSUS OTHER ARTS

Abstract

This article presents the different types of connections that exist between dance and other arts. In individual paragraphs, with the help of available literature and iconographic sources, examples of the intermedia interpenetration of dance with music, painting, sculpture, architecture and film are presented. In the first part of the thesis, the introduction to the topic was the familiarization with various types of correspondence of music and architecture. The most interesting and representative works that relate to the idea of the unity of arts in various ways have been listed, respecting the chronology. The connection examples have been categorized according to their relationship to sacred and secular architecture – from selected works by Renaissance artists to contemporary artists. At the end of the first part,

the issue of dance in the context of various buildings was introduced. In the second chapter (based largely on examples of own creativity and didactic practice), dance was presented, combined with drawing, painting, sculpture and various film forms. The paragraphs contain examples of outstanding authors from the history of art and selected works by the author of the article and his students. The aspects of perpetuating dance (on paper, canvas, stone, etc.) and animating plastic objects by putting them in motion were discussed. Additionally, an important element was presenting the film as a platform for the occurrence of the above-mentioned various types of intermedia activities. The end of the article contains the author's concept of continuing creative and teaching activities in the scope of searching for the possibility of combining various fields of art.

Keywords: intermedia, arts correspondence, arts affinity, movement.

Wstęp

Intermedia – zgodnie ze swoim pierwotnym znaczeniem – to termin oznaczający przestrzeń czy zdarzenie powstałe na styku różnych dziedzin¹. Temat różnego rodzaju połączeń pomiędzy dziedzinami sztuki obejmuje ogromny obszar badawczy. Z punktu widzenia historii kultury przykładów tego rodzaju przenikania można doszukiwać się już w prehistorii, kiedy pierwotni artyści uwieczniali na ścianach rytualne tańce².

Fot. 1. Rysunki naskalne w Borneo.

Źródło: <https://dzienniknaukowy.pl/czlowiek/na-borneo-zidentyfikowano-malowidla-naskalne-sprzed-40-tys-lat> [Dostęp: 29.08.2022].

¹ Higgins D., *Intermedia*, 1965, https://www.academia.edu/12615148/Dick_Higgins_Intermedia_Essay_1965_and_HH_Appendix_2001 [Dostęp: 25.07.2022].

² <https://dzienniknaukowy.pl/czlowiek/na-borneo-zidentyfikowano-malowidla-naskalne-sprzed-40-tys-lat> [Dostęp: 25.07.2022].

Do bardziej świadomej korespondencji dochodziło w starożytności, w trakcie *chorei*, będącej połączeniem muzyki, poezji i tańca³. Zjawisko powinowactwa różnych dziedzin sztuki zostało opisane wielokrotnie i na różne sposoby. Celem niniejszego artykułu jest przybliżenie mniej znanych przykładów połączeń pomiędzy muzyką a sztukami wizualnymi oraz opis związków zachodzących w interakcji tańca z innymi dziedzinami, czy może szerzej: ruchu związanego z muzyką w kontekście sztuk wizualnych i audiowizualnych. W pierwszej części artykułu przyjętą przeze mnie metodą jest badanie literatury przedmiotu w połączeniu z analizą źródeł ikonograficznych. Druga część oparta jest w dużej mierze na własnej praktyce twórczej i dydaktycznej.

1. Muzyka i architektura

Przy sporej liczbie publikacji dotyczących korespondencji muzyki ze sztukami wizualnymi, jeszcze najmniej wyczerpany wydaje się temat połączenia muzyki i architektury⁴. W pierwszej części artykułu autor, w ramach wprowadzenia do tematu korespondencji sztuk, skupił się na przybliżeniu kilku – w jego opinii – najistotniejszych przykładów połączeń z pozoru bardzo odległych od siebie światów: ulotnego świata dźwięków ze światem z kamienia, cegły, betonu, stali i szkła – światem architektury.

1.1. Muzyka i architektura sakralna

Największy rozwój wielokierunkowych zainteresowań łączy się z epoką renesansu. Nieprzypadkowo wśród popularnych wyrażen, które na stałe zagościły w języku potocznym, znalazł się *człowiek renesansu*, stanowiący określenie osoby wszechstronnie uzdolnionej, zajmującej się wieloma różnymi dziedzinami⁵. W tym okresie popularnym było zajmowanie się (czy to w praktyce, czy w teorii) więcej niż jedną dyscypliną. Jedną z takich osób był Leon Battista Alberti, włoski uczony zajmujący się między innymi architekturą, muzyką, malarstwem, poezją i filozofią⁶. Jest on autorem traktatów dotyczących malarstwa i architektury. W jednym z nich wskazuje na to, co łączy architekturę i muzykę, czy może bardziej precyzyjnie – co te dziedziny powinno łączyć: *Z pewnością te same liczby, które sprawiają, że współbrzmienie głosu jest niezwykle przyjemne dla ucha, napełniają również cudowną rozkoszą oczy i ducha. Dlatego też wszelkie zasady proporcji zaczerpnijemy od muzyków, którym liczby te są doskonałe*

³ *Chorea*, [w:] *Wielki Słownik Wyrazów Obcych*, PWN, Warszawa 2003, s. 211.

⁴ W tym temacie kilka artykułów, a ostatecznie publikację książkową napisała między innymi dr inż. arch. Justyna Borucka, *Muzyka w architekturze: Inspiracje muzyczne we współczesnej architekturze*, Politechnika Gdańska 2016, czy prof. Janusz Andrzej Włodarczyk *Muzyka i architektura, razem*, Wyższa Szkoła Techniczna w Katowicach, Katowice 2015. Inne książki będę przywoływał na dalszych stronach niniejszego artykułu.

⁵ <https://wsjp.pl/haslo/podglad/11051/czlowiek-renesansu> [Dostęp: 25.07.2022].

⁶ <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Alberti-Leone-Battista;3867372.html/> [Dostęp: 25.07.2022].

znane⁷. Traktat Albertiego to z pewnością nie pierwsze przedstawienie połączeń tych dwóch dziedzin. Opisów można doszukać się już w mitologii (przykład Amfiona, który mocą swojej muzyki zbudował mur okalający Teby⁸), czy Biblii (destrukcyjna siła dźwięku trąb i okrzyków burzących mury Jerycha⁹). Niemniej jednak przytoczone przedstawienia zaczerpnięte z różnych religii mogą posłużyć jedynie za przykład zaistnienia tematu w kulturze. Pismo Albertiego to już z pewnością praca, która może być oparciem dla rozważań na gruncie teoretycznym. Ilustrację dla wskazanych przez włoskiego teoretyka punktów wspólnych może stanowić kościół *Santa Maria del Fiore* we Florencji.

Fot. 2. Katedra *Santa Maria del Fiore* we Florencji.

Źródło: <https://www.budowle.pl/budowla/katedra-santa-maria-del-fiore> [Dostęp: 29.08.2022].

Jest to bardzo istotny przykład ukazujący podjęty temat, ponieważ w przypadku tej świątyni do związków muzyki i architektury dochodzi na kilku płaszczyznach. Pierwszą z nich jest kopuła, zaprojektowana przez Filippo Brunelleschiego. Została ukończona w roku 1436 (nie licząc samej latarni, której budowę rozpoczęto dziesięć lat później). W tym samym roku, z okazji konsekracji kościoła, jeden z przedstawicieli kompozytorskiej *szkoły burgundzkiej*¹⁰, Guillaume Dufay, skomponował czterogłosowy motet pt.: *Nuper rosarum flores*. Według niektórych badaczy Dufay budowę swojego utworu oparł na

⁷ Cyt. [za:] W. Tatarkiewicz, *Historia estetyki, Estetyka nowożytna*, t.3, Warszawa 1991, s. 98.

⁸ <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Amfion-i-Zetos;3868686.html> [Dostęp: 25.07.2022].

⁹ <https://biblia.deon.pl/rozdzial.php?id=1118&slowa=jerycho> [Dostęp: 25.07.2022].

¹⁰ <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/burgundzka-szkola;3882113.html> [Dostęp: 27.07.2022].

proporcjach, których Brunellschi użył, projektując kopułę. Nie wszyscy się z tym zgadzają, podając różne argumenty. Jednym z nich jest przypuszczenie, że niespotykany w motetach izorytmicznych¹¹ użyty schemat dyminucji¹² odnosi się symbolicznie do Świątyni Salomona¹³. Bez względu na to, czy kompozytor rzeczywiście nawiązał w swojej twórczości do jednej czy drugiej świątyni, przykład ten pokazuje, że związki muzyki i architektury już w XV wieku mogły zaistnieć w kontekście bardzo ścisłych aspektów tych dziedzin: proporcji bryły i wartości rytmicznych. Mniej teoretycznym przykładem powinowactwa sztuk w *Santa Maria del Fiore* są dwa balkony śpiewacze – *cantorie* (nazywane również trybunami śpiewaczymi; w Polsce najczęściej występujące pod nazwą chó-rów); wykonane przez Luca della Robbię i Donatella. Nie są to oczywiście pierwsze przykłady wyodrębnienia we wnętrzu architektonicznym miejsc, z których miała płynąć muzyka. Pokazują jednak, że w tym czasie przywiązywano do takich projektów dużą wagę. W przywołanych *cantoriach* spotykają się trzy dziedziny: muzyka, rzeźba i architektura. Obie realizacje zostały ozdobione przedstawieniami rzeźbiarskimi. Dzieło Luca della Robbi składa się z ośmiu kwater, na których widnieją płaskorzeźby grających, śpiewających i tańczących postaci. Widoczny jest również tekst zaczerpnięty z psalmu 150:

(...) Chwalcie Go dźwiękiem rogu,

chwalcie Go na harfie i cytrze!

Chwalcie Go bębniem i tańcem,

chwalcie Go na strunach i flecie!

Chwalcie Go na cymbałach dźwięcznych,

*chwalcie Go na cymbałach brzęczących (...)*¹⁴

Balkon Donatella jest przedstawieniem dużo bardziej dynamicznym. Bez podziału na kwatery, wykonany w formie przypominającej fryz¹⁵. Artysta wy-rzeźbił wesoły korowód, który pokazuje, że w okresie wczesnego renesansu wielbienie Boga mogło się już dokonywać także poprzez radosny taniec (co w średniowiecznej Europie było raczej niespotykane).

W kontekście świątyń warto też wspomnieć, że wśród muzykologów żywa jest teoria mówiąca o tym, iż muzyka wielogłosowa powstała właśnie dzięki architekturze. Miało się to stać poprzez odbity w pogłosowej akustyce dźwięk osoby wykonującej chorał¹⁶. Zanim głos zdążył zaniknąć, kolejny fragment wy-śpiewany (lub wypowiedziany, jeśli była to melorecytacja) nałożył się na po-

¹¹ Habela J., *Słownik muzyczny*, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Kraków 2003, s. 83.

¹² Tamże, s. 54.

¹³ <https://muzykotekaskolna.pl/kanon/guillaume-dufay-nuper-rosarum-flores/> [Dostęp: 27.07.2022].

¹⁴ <https://biblia.deon.pl/rozdzial.php?id=983> [Dostęp: 27.07.2022].

¹⁵ <https://sjp.pwn.pl/sjp/fryz-l;2558652.html> [Dostęp: 08.08.2022].

¹⁶ Habela J., dz. cyt., s. 36.

przedni. Dzięki temu zaczęły powstawać współbrzmienia dwugłosowe. Nie sposób zweryfikować, czy tak rzeczywiście było, niemniej teoria ta wydaje się prawdopodobna¹⁷. Pewnym jest natomiast, że architektoniczne wnętrza świątyń miały wpływ na rozwój muzyki. Dość powiedzieć, że kompozytorzy pracujący na co dzień w danym kościele często pisali utwory na kolejne uroczystości z myślą o konkretnej świątyni. Tak było chociażby z barokowymi kompozytorami jak Jan Sebastian Bach czy Georg Philipp Telemann. Odkąd zaczęto budować w danym wnętrzu więcej niż jeden chór, z czasem zaczęły też powstawać utwory polichoralne, w których podzielony zespół wykonawczy niekiedy korespondował między poszczególnymi grupami¹⁸.

1.2. Muzyka i architektura świecka

Będąc przy temacie świątyń – pomieszczeń, w których muzyka wspomagała liturgię, chciałbym zwrócić także uwagę na wnętrza, w których rozbrzmiewać miała muzyka świecka. Ciesząca się rosnącą popularnością dziedzina sztuki zaczęła potrzebować odrębnych miejsc. Wraz z rozwijającymi się nowymi formami muzycznymi, takimi jak opera, zaczęły powstawać osobne budynki, których funkcją miało być umożliwienie wykonywania i słuchania muzyki. W XVII wieku zaczęto budować teatry operowe: w Wenecji (1637), w Londynie (1656), Paryżu (1669), Rzymie (1671), Hamburgu (1671). Poza operą, która jest potężną formą muzyczną (w skład aparatu wykonawczego wchodzi: orkiestra, soliści, niekiedy chór i balet) rozwijała się także muzyka bardziej kameralna. Najczęściej doświadczyć jej można było na dworach, gdzie popularną praktyką stało się wyodrębnianie specjalnych, muzycznych pokoi. Do najsłynniejszych należą The Music Room from Norfolk House w Londynie (XVIII wiek) oraz pokoje w Wersalu, Bayreuth czy Poczdamie¹⁹. Z czasem zaczęły też powstawać sale koncertowe, filharmonie. Ważnym aspektem budowania tego typu obiektów jest zagadnienie rozchodzenia się dźwięku. Pod tym względem sale koncertowe są udoskonalane do dzisiaj, a akustyka na stałe zagościła w projektach architektonicznych (w ostatnich latach niektóre studia projektowe oferują także profesjonalne rozwiązania z uwzględnieniem akustyki pomieszczeń mieszkalnych czy biurowych²⁰). Kończąc zagadnienie związku różnych wnętrz i wybrzmiewającej w nich muzyki wspomnę o ciekawych wydarzeniach, jakimi są

¹⁷ Taką teorię powstania wielogłosowości zaprezentował dr hab. Maciej Babnis podczas wykładów z historii muzyki w Akademii Muzycznej im. St. Moniuszki w Gdańsku. Dodał również, że budowa średniowiecznego motetu podobna jest do budowy wnętrza gotyckiej świątyni, które to raz po raz przedzielane jest filarami, tak jak w motecie co jakiś czas pojawiają się stojące, nieruchome akordy.

¹⁸ <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/polichoralnosc;3959417.html> [Dostęp: 27.07.2022].

¹⁹ Śliwa A. i Zieliński D., *Muzyka i architektura. Wybrane aspekty przenikania się sztuk od XIV do końca XIX wieku* [w:] *Usłyszeć obraz. Muzyka w sztuce europejskiej od XV do początku XX wieku*, Gdańsk 2007, s. 174–175.

²⁰ <http://wnetrza.krakow.pl/blog/2020/08/11/akustyka-w-biurach-jak-zapewnic-komfort-pracownikom/> [Dostęp: 29.07.2022].

festiwale muzyczne, których głównym założeniem jest słuchanie muzyki w różnych przestrzeniach architektonicznych. Takimi festiwalami są na przykład *Muzyka w Zabytkach Starego Gdańska*²¹, *Muzyka Nova i Architektura* w Toruniu²² czy festiwal *Usłyszeć Architektury*²³ w Otwocku Wielkim. Osoby zainteresowane tematem nakreślonym w powyższym akapicie, odsyłam do rozprawy doktorskiej dra inż. arch. Piotra Broniewicza, w której wspomniane tylko przeze mnie wątki zostały dokładnie zbadane i opisane²⁴.

Innym budynkiem związanym z muzyką (ale w zdecydowanie odmienny sposób niż te opisane powyżej) jest *Pawilon Philipsa*²⁵. Został on zaprojektowany w biurze słynnego Le Corbusiera. Architekt w czasie otrzymania zlecenia był zajęty innymi obowiązkami i większość prac nad pawilonem została scedowana na Iannis Xenakis. Ten francuski architekt greckiego pochodzenia był także kompozytorem. Należał do twórców bardzo mocno eksperymentujących. Tym, co wyróżnia Xenakisa, jest między innymi łączenie kompozycji muzycznych z matematyką i architekturą. Jednymi z najbardziej znanych jego dzieł są właśnie *Pawilon Philipsa* i utwór *Metastaseis*²⁶. Wymieniłem je obok siebie, ponieważ ten multimedialny twórca, realizując powierzone przez Le Corbusiera zadanie, zaczerpnął ze swego dorobku muzycznego. Pierwsza była muzyka. Utwór powstał poprzez matematyczną zmianę linii prostej w parabolę, która następnie została poddana procesowi instrumentacji²⁷. Kiedy kilka lat później Xenakis stanął przed zadaniem zaprojektowania pawilonu dla firmy *Philips* z okazji targów *Expo 58* w Brukseli, wrócił do *Metastaseis*. Przeniósł swoją paraboliczną partyturę na projekt architektoniczny, co widać na poniższych ilustracjach. W kontekście wspomnianych we wcześniejszych akapitach budynków czy pomieszczeń muzycznych, interesującym jest fakt, że pawilon ten miał prezentować osiągnięcia technologiczne firmy zajmującej się między innymi produkowaniem różnych sprzętów do rejestracji i odtwarzania muzyki²⁸.

²¹ <https://www.filharmonia.gda.pl/repertuar/461-muzyka-w-zabytkach-starego-gdanska-ratusz-staromiejski> [dostęp: 29.07.2022].

²² <https://www.muz-arch.pl/> [Dostęp: 29.07.2022].

²³ <https://www.arschori.art.pl/uslyszec-architekture>, [Dostęp: 29.07.2022].

²⁴ Broniewicz P., *Współczesna architektura europejska dla muzyki w przestrzeni miasta*, Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. inż. arch. Wacława Serugi, Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki, Kraków 2021.

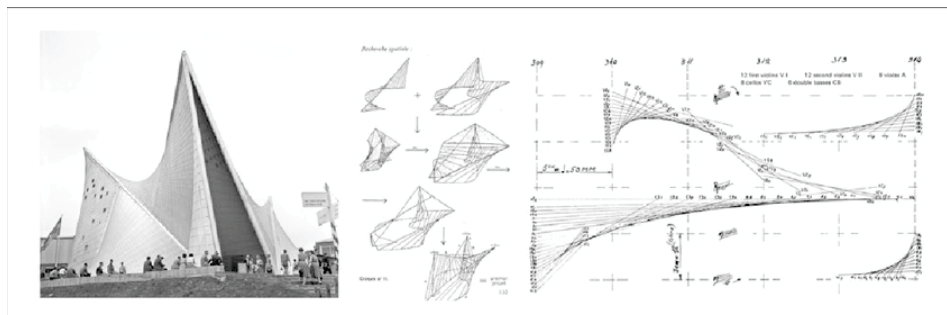
²⁵ <https://architectureul.com/architecture/philips-pavilion> [Dostęp: 29.07.2022].

²⁶ <https://muzykotecaszkolna.pl/kanon/iannis-xenakis-metastasis/> [Dostęp: 29.07.2022].

²⁷ Habela J., dz. cyt., s. 81.

²⁸ Jarczyński M., *Film jako nowa chorea*, rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem dr hab. Mai Wolińskiej, Akademia Sztuk Pięknych im. Eugeniusza Gepperta we Wrocławiu, Wrocław 2019, s. 14–15.

Rys. 1. Iannis Xenakis: *Pawilon Philipsa*.

Źródło: https://www.researchgate.net/figure/Philips-Pavilion-Metastaseis-B-Iannis-Xenakis-1953-1958_fig1_308759695 [dostęp: 29.08.2022].

1.3. Rytm i melodia

Do intermedialnego połączenia architektury i muzyki dochodzić może na wielu płaszczyznach. Łączą je różne zagadnienia takie jak dźwięk i rytm. W pierwszej kolejności te dwa zjawiska automatycznie należałoby przypisać do muzyki, ponieważ architektury – podobnie jak innych sztuk przypisanych sferze wizualnej – doświadczamy przede wszystkim poprzez zmysł wzroku. Odbieranie mniej lub bardziej uporządkowanych w czasie dźwięków to zdecydowanie domena słuchu. Przy nieco głębszym zastanowieniu można jednak dojść do wniosku, że do kolejnego połączenia obu dziedzin może właśnie dochodzić w momencie percepcji. Architektury, na przykład, można słuchać. Wnętrza różnego rodzaju pomieszczeń posiadają charakterystyczną dla siebie sferę audialną. Z salonu najczęściej dochodzą rozmowy. Brzęczące szkło, porcelana czy metaliczny dźwięk sztućców i garnków to dźwiękowa domena kuchni. Płynącej z prysznicy wody czy mantrycznie powtarzanego dźwięku bębna pralki doświadczymy w łazience. To oczywiście podstawowe, najbardziej wyrażne i charakterystyczne przykłady. Przestrzenie architektoniczne mają do zaoferowania dużo szerszą paletę dźwiękową, szczególnie kiedy zaczniemy słuchać dźwięków spoza przestrzeni mieszkalnej, na przykład zejdziemy do piwnicy, wejdziemy do tunelu czy hali stoczniowej albo zaczniemy słuchać wiatru i kropel wody²⁹. O różnorodności dźwięków architektury zaświadczyć mogą na pewno osoby niewidome, którym zmysł słuchu, wraz ze zmysłem dotyku zastępują wzrok w codziennej orientacji w przestrzeni.

Drugim przywołanym przeze mnie zagadnieniem jest rytm. W jego przypadku po raz kolejny wszelkie skojarzenia zwracają się ku muzyce. Co więcej, bez rytmu o muzyce w ogóle nie możemy mówić, ponieważ jest jej podstawowym budulcem – porządkuje czas trwania, który każdy dźwięk posiada³⁰. Gdy

²⁹ Rasmussen S.E., *Słyszenie architektury* [w:] *Odczuwanie architektury*, Warszawa 1999, s. 224–237.

³⁰ Habela J., dz. cyt., s. 166.

jednak przyjrzymy się architekturze, jej różnorodnym detalom, to okaże się, że jej elementy są uporządkowane w przestrzeni, niekiedy w bardzo podobny sposób, w jaki dźwięki uporządkowane są w czasie. Elementy architektury także posiadają swoje rytmy. W tym wypadku doświadczać ich możemy oczywiście poprzez zmysł wzroku, co z kolei można rozpatrywać w kategoriach synestezji³¹. Wystarczy spojrzeć na elewacje budynków, w szczególności bloków mieszkalnych. Zazwyczaj mają nam do zaoferowania dość jednostajne rytmy okien, drzwi, balkonów. W architekturze średniowiecznej czy renesansowej możemy doświadczyć rytmów rzędów kolumn czy rozpiętych między nimi łuków. Zdarza się – w szczególności w architekturze współczesnej – że owe rytmy robią się bardziej złożone i skomplikowane, a gdyby tylko przypisać każdej z kondygnacji instrument perkusyjny, mogłyby powstać mniej lub bardziej interesujące utwory³². Zagadnienie rytmu w architekturze szerzej opisuje także prof. Aleksandra Satkiewicz-Parczewska³³. Poza przywołaną publikacją, prof. Satkiewicz-Parczewska opracowała autorską metodę przekładania utworów muzycznych na projekty architektoniczne. Efekty tej metody można było oglądać podczas wystawy *Architektura Muzyki – Muzyka Architektury*, gdzie zaprezentowane zostały wizualne ekwiwalenty utworów polskich kompozytorów: Marka Jasińskiego *Exultate Deo* i *Psalm 100*, Wojciecha Kilara *Krzesany* i Wacława z Szamotuł *Już się zmierzcha*³⁴.

Jako ciekawostkę przywołam jeszcze cykl *Archimusic* włoskiego architekta Frederico Babiny, który wykonał ilustracje dwudziestu siedmiu domów mieszkalnych, inspirowanych twórczością znanych postaci – głównie z zakresu muzyki rozrywkowej (takich jak Miles Davis, David Bowie, Freddie Mercury czy Amy Winehouse), ale znaleźli się tam także Wolfgang Amadeusz Mozart czy Jan Sebastian Bach³⁵.

1.4. Sztuka dźwięku

Wróćmy jeszcze na chwilę do tematu słuchania architektury. W XXI wieku popularną dziedziną stała się sztuka dźwięku. *Sound art*³⁶ przybiera różne formy: występuje pod postacią utworów, instalacji dźwiękowych, a czasem jawi się jako zjawisko z pogranicza różnych mediów, gdzie występuje w korespondencji ze sztukami wizualnymi. Bardzo często są to połączenia dźwięku z wizualizacjami, animacjami, sztuką video. Sztuka dźwięku łączy się także z architekturą. Dobrym przykładem tego typu zabiegu jest praca polskiej artystki: Katarzyny

³¹ <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/synestezja;3982085.html>, [Dostęp: 30.07.2022].

³² Rasmussen S.E., *Rytm w Architekturze* [w:] dz. cyt., s. 127–136.

³³ Satkiewicz-Parczewska A., *Rytm jako istotny element kompozycji w architekturze w aspekcie historycznego rozwoju formy na tle analogii z muzyką*, Prace Naukowe Politechniki Szczecińskiej, Szczecin 1993.

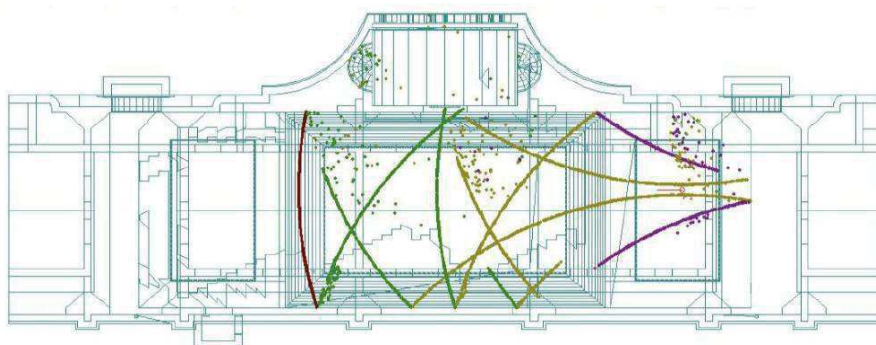
³⁴ http://www.forma.zut.edu.pl/muzyka_architektury.php, [Dostęp: 31.07.2022].

³⁵ <https://federicobabina.com/ARCHIMUSIC>, [Dostęp: 31.07.2022].

³⁶ Strzelczyk Ł., *Sound art. Zjawiska na granicy estetyk*, „Zeszyty Artystyczne” (Rytuał a korespondencja sztuk), Uniwersytet Artystyczny w Poznaniu 2016, s. 75–84.

Krakowiak. W ramach prezentacji Pawilonu Polskiego na 12. Międzynarodowym Biennale Architektury w Wenecji, stworzyła ona (razem z kuratorem Michałem Liberą) instalację dźwiękową pt.: *Making The Walls Quake as if They Were Dilating with the Secret Knowledge of Great Powers* (*Iżby ściany drżały, pęczniąc skrywaną wiedzą o wielkiej mocy*). Instalacja składała się z pustych przestrzeni pawilonu, gdzie z ukrytych głośników do zwiedzających dochodziły różne dźwięki. Jury przyznało tej pracy wyróżnienie za zwrócenie uwagi na możliwość odczuwania architektury poprzez jej słuchanie. Praca ta jest interesującym przykładem nie tylko ze względu na możliwość słuchania, ale jednocześnie także i podsłuchiwania architektury. Założeniem instalacji było emitowanie przez ukryte głośniki wzmocnionych dźwięków wentylatorów, drżenia ścian, ale także szumu rozmów, odgłosów butów uderzających o podłogę. Dźwięki te były przy pomocy odpowiedniego sprzętu podsłuchane z sąsiednich pawilonów (Egiptu, Serbii, Rumunii). W przywołanej pracy Katarzyna Krakowiak i Michał Libera chcieli zwrócić uwagę, że przenoszony przez ściany dźwięk służy także do opisywania przestrzeni architektonicznych wnętrz³⁷.

Rys. 2. Katarzyna Krakowiak, projekt *Making The Walls Quake as if They Were Dilating with the Secret Knowledge of Great Powers*.

Źródło: <https://culture.pl/pl/wydarzenie/instalacja-katarzyny-krakowiak-na-13-biennale-architektury> [Dostęp: 29.08.2022].

Warto również wspomnieć o innej polskiej artystce, która w swojej twórczości zwróciła uwagę na potencjał dźwięku złączonego z architekturą. Jest nią Joanna Przybyła, która w 2011 roku wykonała instalację pt. *Chwila ciszy*. Wykorzystała w niej pogłosowy potencjał akustyki kościoła ewangelickiego pw. Św. Jana w Berlinie. Ustawiła kilkanaście głośników, z których emitowany był dźwięk dzwonów oraz głos śpiewaczki Nathalie Claude³⁸.

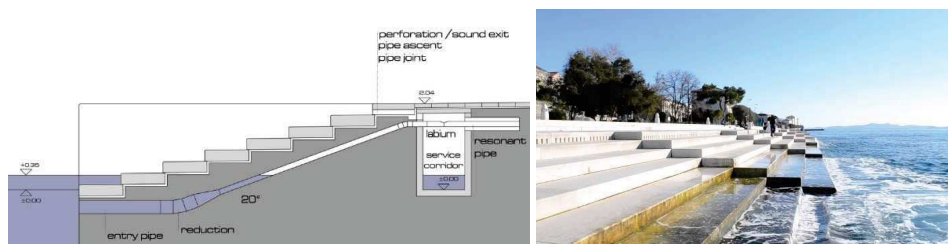
³⁷ Jarczyński M., dz. cyt., s. 15–16.

³⁸ Tamże, s.17.

1.5. Architektura jako instrument

W domach dźwięków próbujemy i badamy wszystkie rodzaje dźwięków oraz ich powstawanie. Układamy harmonie, jakich wy nie używacie, łącząc nie tylko tony w dur i moll, jak wy, lecz także ćwiartki tonów oraz tak bardzo miłe tony drżące. Posługujemy się nieznanymi wam jeszcze instrumentami muzycznymi, przy czym niektóre z nich dają melodie przyjemniejsze od waszych. Używamy też dzwonów i brząkałek o niezwykle pociągającym tonie. Umiemy tworzyć tak tony słabe, jak mocne i poważne; podobnież niskie i wysokie³⁹. Przytoczony powyżej fragment nieukończonego, pośmiertnego dzieła Francisca Bacona *Nowa Atlantyda* (1626), jest odpowiednim wstępem do spojrzenia na architekturę jak na instrument muzyczny. W tym momencie nie myślę o dźwiękach, które wypełniają wnętrza, jak to było w przypadku przywołanych prac Katarzyny Krakowiak czy Natalii Przybyły. Chodzi o spojrzenie na architektoniczne obiekty wprost – jak na potencjalne instrumenty akustyczne. Przytoczę kilka przykładów. Pierwszym z nich będą *Organy Morskie*, mieszczące się w nadmorskiej miejscowości Zadar w Chorwacji. Zostały wybudowane w roku 2006 i stanowią przykład związku nie tylko architektury z muzyką, ale również połączenia obu z siłami natury. Na tych organach, od kilkunastu lat nieprzerwanie grają wiatr i fale, które wtłaczają powietrze w piszczałki wbudowane w betonowe nabrzeże⁴⁰.

Rys. 3. Organy Morskie w Zadarze.

Źródło: <https://crolove.pl/morskie-organy-w-zadarze/> [Dostęp: 29.08.2022]; <https://www.polskieradio.pl/10/9513/Artykul/2866525,Zadar-miasto-zwrocone-w-strone-morza> [Dostęp: 29.08.2022].

Innym przykładem *architektonicznego instrumentu* uruchamianego siłami natury może być *Grający Dom* w Dreźnie. Na jego elewacji umieszczony został system rynien, spełniający dodatkowo funkcję instrumentu. Jeśli oceniać go pod kątem wyglądu, to należałoby owe rynny przypisać do grupy instrumentów dętych blaszanych, jednak w odróżnieniu od *Organów Morskich*, rynny nie mają możliwości odegrania żadnych innych dźwięków poza naturalnym, perkusyjnym odgłosem uderzającej i spływającej wody⁴¹. Interesującym, grającym

³⁹ <https://sady.up.krakow.pl/fil.bacon.nowaatlantyda.htm>, [Dostęp: 1.08.2022].

⁴⁰ <https://crolove.pl/morskie-organy-w-zadarze/>, [Dostęp: 2.08.2022].

⁴¹ <https://muzyczny.pl/wydarzenia/Grajacy-Dom-w-Dreźnie.html>, [Dostęp: 2.08.2022].

obiektem architektonicznym jest znajdujący się w Danii niewielki most *Chimecco* zaprojektowany przez Marka Nixona. Swoją formą przypomina marimbę. Przyczepione pod mostem metalowe rurki emitują dźwięk, kiedy zostaną poruszone przez wiatr lub drgania przyniesione przez przechodniów⁴². Ostatnim wybranym przeze mnie przykładem będzie czternastowieczna *Vitthala Temple* w Hampi w Indiach, poświęcona bogu Wisznu⁴³. W jej przypadku elementem architektonicznym spełniającym także funkcje muzyczną, są kolumny. Na każdej z pięćdziesięciu sześciu można grać rękoma jak na instrumencie perkusyjnym, emitującym dźwięki charakterystyczne ale tamtejszych skał⁴⁴.

Fot. 3. *Grający Dom w Dreźnie.*

Fot. 4. *Chimecco.*

Fot. 5. *Vitthala Temple.*

Źródło fot. 3.: <https://www.lifegoodmorning.pl/2016/01/drezno-sztuka-i-grajacy-dom.html> [Dostęp: 29.08.2022].

Źródło fot. 4.: <https://www.arkitectureonweb.com/en/web/designonweb/-/bridge-as-interactive-tool-anodized-aluminium-tubes-moving-in-the-wind.html> [Dostęp: 29.08.2022].

Źródło fot. 5.: https://www.tripadvisor.com/Attraction_Review-g319725-d4138623-Reviews-Vijaya_Vittala_Temple-Hampi_Bellary_District_Karnataka.html [Dostęp: 29.08.2022].

⁴² <https://pl.pinterest.com/pin/432556739216280760/>, [Dostęp: 2.08.2022].

⁴³ <https://www.classicfm.com/discover-music/india-temples-musical-architecture/> [Dostęp: 2.08.2022].

⁴⁴ Habela J., dz. cyt., s. 176.

1.6. Architektura tańcząca

W różnych publikacjach dotyczących korespondencji architektury i muzyki bardzo często nawiązuje się do popularnego stwierdzenia Johanna Wolfganga von Goethego, który nazwał architekturę *zamrożoną muzyką*⁴⁵. Innym, równie chętnie przytaczanym cytatem są słowa Friedricha Wilhelma Josepha von Schellinga: *Architektura jest muzyką w przestrzeni, niejako muzyką zastygłą*⁴⁶. Oba przykłady mówią o tym, że muzyka została unieruchomiona w bryle architektonicznej. Przechodząc do tematu tańca, chciałbym jednak pokazać, że pomimo niezaprzeczalnej statyczności dzieł architektonicznych, istnieje sposób na przełamanie ich bezruchu. Przywołam raz jeszcze postać Iannisa Xenakisa i tego utwór *Metastaseis*, który później stał się elementem projektu, wspomnianego *Pawilonu Philipsa*. Tytuł utworu z języka greckiego oznacza *przekraczanie bezruchu*⁴⁷. Kompozytor chciał w tym utworze przede wszystkim przełamać statyczność kompozycji serialnej⁴⁸, która w tamtym okresie była bardzo popularną techniką wśród twórców podążających drogą eksperymentowania. Przekroczenie bezruchu dokonało się także w kontekście nieruchomego rysunku, który poprzez zinstrumentowanie zaczął poruszać się w czasie wraz z odegranymi dźwiękami. Zapis utworu został później przeobrażony w projekt, a w konsekwencji – w budynek. Innymi słowy budynek stał się także przestrzenną partyturą muzyki, której najbardziej charakterystyczną, odróżniającą od statycznych dziedzin sztuki cechą jest istnienie i poruszanie się w czasie.

Prawdopodobnie najsłynniejszym przykładem tańczącej architektury są projekty jednego z głównych przedstawicieli dekonstruktywizmu – Franka Gehry'ego. Formy większości jego znanych dzieł są bardzo dynamiczne. Tym najbardziej tanecznym z pewnością jest *Tańczący Dom* w Pradze⁴⁹. Jest to jednak przykład tańca bardziej zastygłego. Chciałbym przywołać inny, najbardziej niezwykle ze znanych mi dotąd, przykład architektury prawdziwie tańczącej. Jest nim *Dom Wypukłości*, zaprojektowany przez Antonia Cardillo. Hiszpański architekt, będąc wielbicielem tańca *flamenco*⁵⁰, w swoim projekcie chciał pokazać plastykę ruchu tancerki. W kształtach ścian, zaokrągleniach, wypukłościach, można odczuć energię dynamicznie poruszającej się kobiety w charakterystycznej dla tego tańca sukni. Oczywiście i tutaj ten ruch jest – jakby to powiedział Goethe – *zamrożony*. Cardillo jednak bardzo świadomie wykorzystał światło, które w ciągu dnia przemieszcza się zarówno po bryle budynku, jak i jego wnętrzu. Dzięki temu *Dom Wypukłości* nie tylko symbolicznie, ale rzeczywiście

⁴⁵ <http://www.wroclaw.sarp.org.pl/pl/dofa/11/category/dofa-festiwal-11-przestrzen/architektura-muzyka-zamrozona> [Dostęp: 2.08.2022].

⁴⁶ Cyt. za: Broniewicz P., dz. cyt., s. 3.

⁴⁷ <https://muzykotekaskolna.pl/kanon/iannis-xenakis-metastasis/>, [Dostęp: 29.07.2022].

⁴⁸ <https://muzykotekaskolna.pl/wiedza/terminy/serializm>, [Dostęp: 29.07.2022].

⁴⁹ <https://architectu.pl/artykuly/tanczaczy-dom-czyli-niespelniony-sen-warszawy>, [Dostęp: 2.08.2022].

⁵⁰ <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/flamenco;3901407.html>, [Dostęp: 3.08.2022].

zostaje przez światło ożywiony, ruchomiony. Tak sam twórca komentuje swoje dzieło: *Jeśli architektura jest muzyką zaklętą w kamieniach, to czy może tańczyć? Wprawdzie w rzeczywistości jest ona statyczna, ale zarówno człowiek, jak i światło poruszają się w niej. Światło przebija się przez niezliczone szpary między drewnianymi panelami i kamiennymi ścianami i wędruje po wnętrzu, sprawiając, że niektóre miejsca są pełne blasku, a inne toną w mroku. W ten sposób architektura jest kształtowana i interpretowana przez światło. Jak ruchy tancerki we flamenco, może ono być cielesne i zmysłowe albo ostre i precyzyjne, sprawiając, że wnętrza są jednocześnie tajemnicze i rozświetlone, zamknięte i otwarte. Natomiast delikatne, wysokie, nieruchome ściany przeciwstawiają temu wirowaniu ciszę i bezruch, które, paradoksalnie, wspierają opisany ruch i nadają sens jego istnieniu*⁵¹. Antonio Cardillo, czyniąc światło elementem kreującym ruch jego budynku, stał się po części także choreografem.

Fot. 6, 7. Antonio Cardillo: *Dom Wypukłości*.

Źródło: <https://www.antoninocardillo.com/works/for-no-one/house-of-convexities/>, [Dostęp: 29.08.2022].

Gdy zastanawiałem się kiedyś nad połączeniem zawodów architekta i choreografa, przypomniał mi się pewien opis znajdujących się w Rzymie *Schodów Hiszpańskich*; autor omawiał je w kontekście ich związku z muzyką i tańcem⁵². Zacząłem się wówczas zastanawiać nad możliwościami tego elementu architektonicznego w perspektywie kierowania ruchem przechodniów czy domowników. Osoba projektująca schody ma możliwość wyznaczenia kierunków, w jakich poruszają się po nich ludzie. *Schody Hiszpańskie* są monumentalnym przykładem (to jedne z najdłuższych schodów na świecie) na możliwość wyznaczania wielokierunkowego ruchu, mogącego przypominać układ choreograficzny (na przykład jakiegoś tańca chodzonego⁵³). Podobnych przykładów jest

⁵¹ <https://sztuka-architektury.pl/article/3483/z-przytupem>, [Dostęp: 3.08.2022].

⁵² Rasmussen S. E., *Rytm w Architekturze* [w:] dz. cyt., s. 127–136.

⁵³ Habela J., dz. cyt., s. 35.

oczywiście więcej – chociażby kanadyjskie schody z Robson Square w Vancouver.

Fot. 8. *Schody Hiszpańskie.*

Źródło : <https://www.kooness.com/artworks/david-burdeny-spanish-steps-rome-italy-photography>, [Dostęp: 29.08.2022].

Fot. 9. Robson Square w Vancouver.

Źródło fot. 9.: <https://www.pinterest.ca/pin/399694535650373422/> [Dostęp: 29.08.2022].

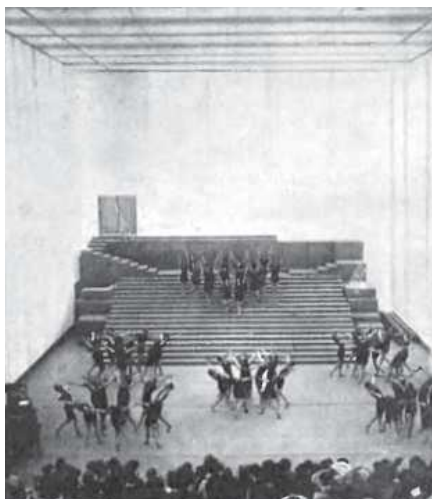
Ten element architektury jest także obecny wewnątrz budynków takich jak monumentalna, paryska Opéra Charlesa Garniera czy w dużo mniejszych rozmiarach – w domach mieszkalnych. W przypadku domów, biurowców, centrów handlowych najczęściej zwraca się uwagę na funkcjonalność schodów i ilość zajmowanej przez nie przestrzeni, jednak zdarzają się prowadzące na piętro schody kręte, które wymuszają ruch dookólny, przypominający niechybnie taneczne wirowanie. Schody stały się także istotnym rekwizytem w rytmicznych przedstawieniach Emile’a Jacques’a-Dalcroze’a w Hellerau⁵⁴. Do rytmiki wróć jednak w drugiej części artykułu.

⁵⁴ https://witkacologia.eu/uzupelnienia/Sztaba/Micinski_w_Hellerau.html, [Dostęp: 3.08.2022].

Fot. 10, 11, 12. Adolphe Appia: scenografia do przedstawień Emile'a Jaques'a-Dalcroze'a.

Rhythmisch-plattliche Übung der Großen.

Źródło: https://witkacologia.eu/uzupelnienia/Sztaba/Micinski_w_Heller-au.html [Dostęp: 29.08.2022].

2. Taniec

Druga część artykułu oparta będzie na praktyce twórczej i dydaktycznej autora. Na początku ukazane zostanie, w jaki sposób artyści reprezentujący różne dziedziny sztuk plastycznych nawiązywali do tańca. Następnie przedstawione będą wybrane przykłady prac uczniów Państwowego Liceum Sztuk Plastycznych im. Magdaleny Abakanowicz w Gdyni, którzy podczas zajęć prowadzonych przez autora realizowali prace ukazujące taniec lub prace tańcem inspirowane. Na koniec pokazana zostanie część własnej twórczości, w której różnego rodzaju ruch w czasie i przestrzeni występuje w korelacji z innymi dziedzinami sztuki.

2.1. Taniec w malarstwie

Na przestrzeni dziejów można odnaleźć wiele przykładów tańca uwiecznionego przez artystów innych dziedzin. Najwięcej takich dzieł zrealizowali malarze. Najstarszym znanym dotąd przykładem (choć w wypadku tych konkretnych przedstawień powinno się je bardziej zaliczyć do rysunku) są odkryte na Borneo malowidła naskalne, datowane na ok. 40 tysięcy lat p.n.e.⁵⁵ Znajdują się tam obrazy pokazujące taniec, który – jak można tylko domniemywać – pełnił wówczas rolę rytualną.

W starożytności muzyka i taniec pełniły już także funkcję bardziej rozrywkową – towarzyszyły ludziom nie tylko w czasie magicznych czy religijnych obrzędów, ale także zabaw i wyprawianych z różnych okazji uct. W egipskim malarstwie grobowym powstawały często obrazy związane z życiem pochowanej osoby. Wśród tych malowideł dostrzec można także sceny z grą na instrumentach oraz tańcem, między innymi w grobowcach Nachta czy Nebamona. Sceny taneczne uwiecznione zostały między innymi na freskach odkrytych w Pompejach czy na pochodzących ze Starożytnej Grecji wazach.

Średniowiecze to okres, w którym kultura (głównie z europocentrycznego punktu widzenia) została niejako zawładnięta przez chrześcijaństwo. Dominującym poglądem stał się *teocentryzm*⁵⁶, a Boga zaczęto wielbić raczej w ciszy i skupieniu niż przy głośnie, wesołej muzyce, już nie wspominając o tańcu. Plastyczne przedstawienia ruchu związanego z muzyką pojawiają się dopiero w późnym średniowieczu i to jako motyw *Danse Macabre*⁵⁷. Taniec bardziej radosny zobaczyć można w pracach z okresu *protorenesansu*⁵⁸. W pierwszej połowie XIV wieku (określanej mianem *trecenta*⁵⁹) Ambroggio Lorenzetti wykonał serię fresków w ratuszu w Sienie. W obrazie będącym alegorią dobrych rządów widoczna jest grupa szczęśliwych mieszkańców tańczących przy akompaniamencie tamburynu.

⁵⁵ <https://dzienniknaukowy.pl/czlowiek/na-borneo-zidentyfikowano-malowidla-naskalne-sprzed-40-tys-lat> [Dostęp: 25.07.2022].

⁵⁶ <https://sjp.pwn.pl/slowniki/teocentryzm.html>, [Dostęp: 4.08.2022].

⁵⁷ <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/taniec-smierci;3985252.html>, [Dostęp: 4.08.2022].

⁵⁸ <https://sjp.pwn.pl/sjp/protorenesans;2572801>, [Dostęp: 8.08.2022].

⁵⁹ <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/trecento;3988935.html>, [dostęp: 4.08.2022].

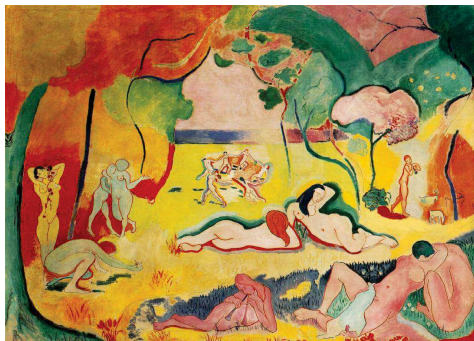
Fot. 13. Ambrogio Lorenzetti: *Alegoria dobrych rządów*.

Źródło: <https://www.itstuscany.com/en/ambrogio-lorenzetti-and-the-masterpiece-that-praises-the-siena-of-1300/> [Dostęp: 29.08.2022].

Podobny, radosny wydźwięk mają tańce wiejskie, uwiecznione na płótnach malarzy niderlandzkich: Pietera Bruegela Starszego, Petera Paula Rubensa czy Davida Teniersa Młodsze, choć w przypadku tego pierwszego ukazywanie muzyki i tańca w trakcie zabawy miało niekiedy oznaczać, że taka zabawa może prowadzić do grzechu. Ruch przy muzyce gościł nie raz na płótnach francuskiego malarza Nicolasa Poussina, jako *Taniec do muzyki czasu* czy *Taniec na cześć Priapusa*. Idąc tropem tylko najbardziej rozpoznawalnych twórców, w pracach których znalazł się taniec, należałoby wymienić dzieła rokokowego Jeana Antoine'a Watteau, francuskich malarzy przełomu XIX i XX wieku takich jak: Auguste Renoir, Georges Seurat, Henri Toulouse-Lautrec, Paul Gauguin czy Edgar Degas. Ulubionym tematem tego ostatniego były tańczące baletnice.

Fot. 14. Henri Matisse: *Radości życia*.

Fot. 15. Tycjan: *Koncert wiejski*

Źródło fot. 14.: <https://www.henrimatisse.org/joy-of-life.jsp>
[Dostęp: 29.08.2022].

Źródło fot. 15.: <https://cudaswiata.wordpress.com/2008/03/15/tycjan-koncert-wiejski/> [Dostęp: 29.08.2022].

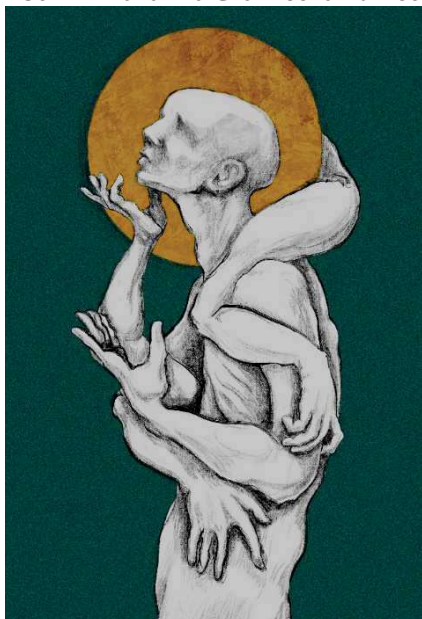
Bardzo interesującym przykładem malarstwa pokazującego taniec są prace fowisty Henriego Matisse'a. Najbardziej znane są jego ogromne płótna *Taniec I* oraz *Taniec*, powstałe odpowiednio w 1909 i 1910 roku. Dzięki pozbawieniu ich klasycznego, studyjnego przedstawienia ciała pokazują niczym nieograniczoną swobodę i prawdopodobnie także radość, gdyż przywołane dwa kręgi mają swe odniesienie we wcześniejszej pracy malarza, mianowicie *Radości życia* z 1906 roku. W tym obrazie autor w nowoczesny sposób nawiązał do dzieł dawnych mistrzów, którzy muzykę ukazywali w kontekście miłego spędzania czasu, nierzadko w naturalnym pejzażu, jak to zrobił Tycjan w swoim *Koncertie wiejskim*. Zdecydowanie mniej pogodnym jest *Taniec życia* Edvarda Muncha, który interpretowany jest często w kontekście biografii artysty, a wydźwięk dzieła przystaje do jego całej twórczości, w której dominuje poczucie samotności, przygnębienia i niepokoju. Tancerki goszczą także w pracach czołowych przedstawicieli secesji jak Gustav Klimt czy Alfons Mucha oraz jednego z największych rewolucjonistów sztuki – Pabla Picassa. Wymieniając przykłady najbardziej znaczących malarzy, którzy w swojej twórczości nawiązywali do dziedziny tańca, nie przywołany został dotąd żaden polski artysta. Nie dlatego, że w naszej sztuce temat ten nie występuje (wystarczy wspomnieć chociażby *Kołomyjkę* Teodora Axentowicza, *Błędne koło* Jacka Malczewskiego, *Chochóły* Stanisława Wyspiańskiego, *Taniec zbójników* Władysława Skoczylasa czy polskie tańce narodowe w pracach Zofii Stryjeńskiej), ale dlatego, że w ramach sztuki polskiej autor chciałby pokazać kilka wybranych prac młodych adeptów z Państwowego Liceum Sztuk Plastycznych im. Magdaleny Abakanowicz w Gdyni. Każdy z nich miał na swój sposób zinterpretować temat tańca. Na pokazanie zasługuje duża liczba prac, ale ze względu na niewielkie rozmiary artykułu przywołane zostanie zaledwie kilka z nich.

Fot. 16. Maja Mądry *Taniec*.

Źródło: Fot. Maja Mądry.

Fot. 17. Zuzanna Czarnecka *Taniec*

Źródło: Fot. Zuzanna Czarnecka.

Fot.18. Natalia Czoska *Taniec*

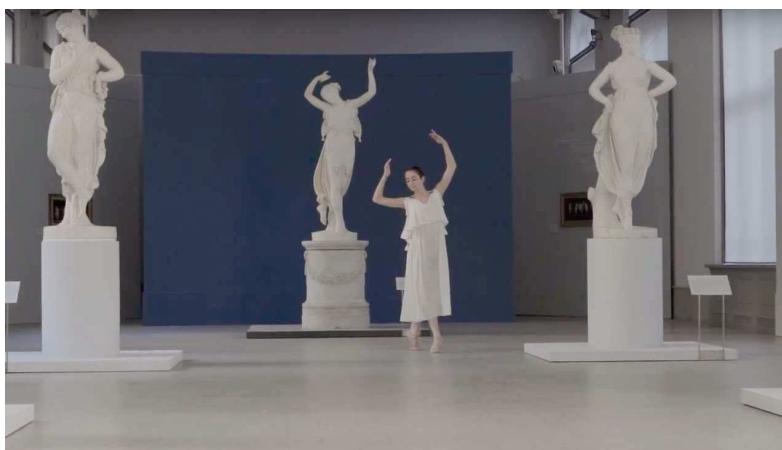

Źródło: Fot. Natalia Czoska.

2.2. Taniec i rzeźba

Podobnie jak to jest w przypadku architektury, rzeźba kojarzy się z czymś zastygłym, chociaż w tej dziedzinie dużo łatwiej jest uzyskać odpowiednią dla tańca dynamikę niż nawiązać do ruchu w bryle budynku. Zanim przedstawione zostaną autorskie przykłady działania z pogranicza rzeźby i tańca, autor pokaże kilka innych dzieł, skupiając się ponownie na najistotniejszych twórcach tej sztuki. Pierwszy z nich to Antonio Canova. Ten włoski artysta nawiązywał do tańca nie tylko w rzeźbie, ale także w malarstwie i rysunku. W Berlinie zorganizowano specjalną wystawę, na której pokazano całe spektrum *tańczących* dzieł Canovy. Wystawę uzupełnił performance, będący niejako ożywieniem jego prac⁶⁰.

Fot. 19. Antonio Canova: *Tancerka*.

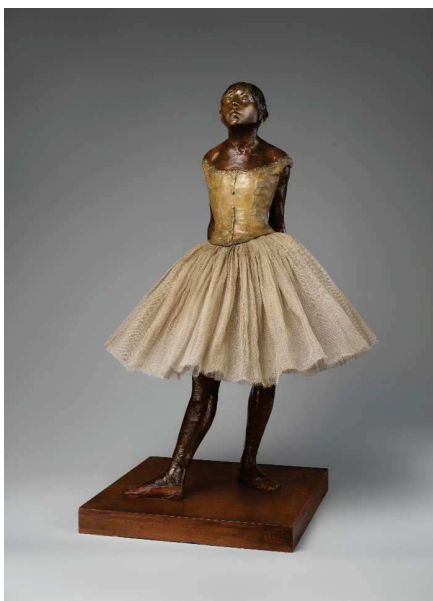
Źródło: <https://www.smb.museum/en/exhibitions/detail/canova-and-the-dance/> [Dostęp: 29.08.2022].

Kolejną postacią jest Jean Baptiste Carpeaux. Jest autorem jednej z najbardziej rozpoznawalnych rzeźb tanecznych, znajdującej się na fasadzie gmachu *Opèry Charlesa Garniera* w Paryżu. Dokładniej rzecz ujmując, aktualnie operę zdołała ozdobić kamienna kopia, a oryginał podziwiać można w paryskim *Musee Orsay*. Interesującym jest fakt, że dzieło wywołało duży skandal – jako jedyna z czterech zamówionych przez Charlesa Garniera rzeźb wyróżniała się nieskrępowaną dynamiką, wychodzącą daleko poza panujący wówczas stonowany kanon kompozycji. Poza tym przedstawiony przez artystę przygrywający na tamburynie młodzieniec wraz z tańczącymi wokół niego dziewczętami emanują radością, która płynie z wykonywanego przy muzyce ruchu ciała. Do tego uwidoczniła nagość – to wszystko spowodowało, że zażądano usunięcia rzeźby, do

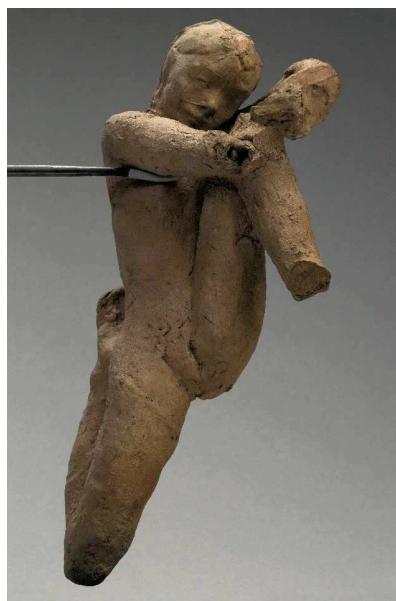
⁶⁰ <https://www.smb.museum/ausstellungen/detail/canova-und-der-tanz/>, [Dostęp: 4.08.2022].

czego ostatecznie na szczęście nie doszło⁶¹. Spore emocje wywołał także pierwszy publiczny pokaz rzeźby wykonanej przez przywoływanego już w tym artykule twórcę – Edgara Degasa. Swój ulubiony temat – tancerki postanowił wykonać nie tylko w formie pasteli, ale także jako pełnoplastyczne przedstawienia rzeźbiarskie⁶². Za życia pokazał tylko jedną i była to postać czternastoletniej baletnicy, która stała się powodem krytyki części opinii publicznej⁶³. Odlana z brązu postać Marie van Goethem była wystawiona także w Polsce, gdzie podziwiać można było również inne prace artysty, będące rzeźbiarskimi studiami ruchu tancerek. W tych samym czasie co Degas, tworzył w Paryżu jeden z najsłynniejszych francuskich rzeźbiarzy – August Rodin. Podobnie jak inni, trudnił się także malarstwem, ale rzeźba pozostała jego główną dziedziną. Zwiedzając muzeum autora *Myśliciela* czy *Pocałunku* obejrzyć można sporą liczbę rzeźbiarskich szkiców, przedstawiających tancerki w przeróżnych pozach – niekiedy zdecydowanie bardziej odważnych niż prezentują wspomniane prace Degasa.

Fot. 20. Edgar Degas: *Baletnica*.

Fot. 21. August Rodin: *Tancerka*.

Źródło fot. 20.: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/196439> [Dostęp: 29.08.2022].

Źródło fot. 21.: <https://astrofella.wordpress.com/2017/01/07/rodin-and-dance-the-essence-of-movement-courtauld-gallery/> [Dostęp: 29.08.2022].

⁶¹ <http://www.isztuka.edu.pl/i-sztuka/node/543>, [Dostęp: 4.08.2022].

⁶² <https://niezlasztuka.net/o-sztuce/edgar-degas-mala-czternastoletnia-tancerka/>, [Dostęp: 4.08.2022].

⁶³ <https://kultura.onet.pl/sztuka/wyjatkowa-wystawa-edgara-degasa-pierwsza-taka-w-polsce/w1lzc1>, [Dostęp: 4.08.2022].

Podczas omawiania relacji tańca z rzeźbą raz jeszcze nawiążę do liceum plastycznego, w którym pracuję. Przy okazji nadania szkole imienia zmarłej w 2017 roku Magdaleny Abakanowicz, zorganizowana została wystawa jej prac. W dzień wernisażu dr hab. Andrzej Morawiec przygotował wraz ze swoimi uczennicami i uczniami z Ogólnokształcącej Szkoły Baletowej im. Janiny Jarzynówny-Sobczak w Gdańsku choreografię korespondującą z wystawą. Całość tak się spodobała, że zostałem poproszony o stworzenie filmu tanecznego na podstawie tej choreografii. Sam fakt powstania klipu nie jest niczym szczególnie nowym. Aktualnie powstaje tak duża liczba tanecznych wideo, że organizowane są osobne festiwale dla tego rodzaju audiowizualnych form. Wiele takich filmów realizowanych jest w dość standardowy sposób – spełniają one rolę mniej lub bardziej rozbudowanej rejestracji tanecznego spektaklu. Zdarzają się bardzo interesujące wyjątki jak łączenie muzyki, tańca i filmu w realizacjach belgijskiego artysty Thierry’ego De Meya. Intermedialna praca autora artykułu odróżnia się tym, że inspiracją dla filmowo-muzyczno-tanecznej korespondencji stały się rzeźby. Po kilku tygodniach pracy, na którą złożyły się wizyty na próbach w szkole baletowej, rozplanowanie i realizacja ujęć na wystawie prac Magdaleny Abakanowicz, montaż i skomponowanie oryginalnej muzyki, powstała niespełna dziewięciominutowa forma audiowizualna, która udostępniona została 14 listopada 2021 roku, przy okazji obchodów 6. *Europejskiego Dnia Kina Artystycznego*⁶⁴. Poniżej przedstawione zostanie kilka zdjęć wykonanych przez Jacka Michałowskiego podczas realizacji ujęć oraz kilka kadrów z gotowego filmu.

Fot. 22, 23. Kadry z filmu pt.: *Abakanowicz*.

Źródło: fot. Autora.

⁶⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=xGBvzfyyiR0>, [Dostęp: 5.08.2022].

Fot. 24, 25. Zdjęcia z planu filmu pt.: *Abakanowicz*.

Źródło: fot. Jacek Michałowski.

2.3. Taniec w rysunku, rysunek tańca

Jako przykład związków tańca i rysunku przedstawiony zostanie jeden z autor-skich kilkietapowych projektów, który zrealizowany został w ramach Stypendium Kulturalnego Miasta Chojnice w 2021 roku. Autor nazwał go *Zapisem ruchu*. Był to projekt, w którym po raz kolejny autor podjął temat przestrzeni międzymedialnej. Punktem wyjścia do koncepcji działań były takie zagadnienia jak notacja muzyki⁶⁵ i notacja tańca⁶⁶. Poza tym dokonano nawiązań do metody rytmiki Emile'a Jaques'a-Dalcroze'a, której założeniem jest pokazanie muzyki w ciele⁶⁷ oraz do teatru instrumentalnego, rozumianego jako wszelkie ruchy zaistniałe w trakcie gry na instrumentach, ruchy śpiewaka i dyrygenta⁶⁸.

Proces tworzenia poszczególnych etapów, nawiązujący do powyższych zagadnień, był kontynuacją sposobu budowania intermedialnego spektaklu, który autor zapoczątkował w trakcie pracy nad filmem *Stworzenie* w 2018 roku⁶⁹. Był on praktyczną częścią napisanej rok później rozprawy doktorskiej pt. *Film jako nowa chorea*⁷⁰. W efekcie powstała krótkometrażowa forma filmowa. Tym razem kamera była tylko narzędziem potrzebnym w trakcie realizacji. *Zapis ruchu*, angażując różne dziedziny sztuki, ostatecznie przybrał formę kilkuczęściowych, wielkoformatowych rysunków, a wykonany został w dwóch etapach:

2.3.1. Etap I: Kinematografia. Fazy ruchu.

W pierwszej części autor nawiązał do działań brytyjskiego pioniera fotografii Eadwearda Muybridge'a, który zasłynął z uwieczniania poszczególnych faz

⁶⁵ Habela J., dz.cyt., s. 144.

⁶⁶ Lange R., *Podręcznik kinetografii*, Instytut Choreologii w Poznaniu, Wyd. Ars Nova, Poznań 1995, s. 13–21.

⁶⁷ Brzozowska-Kuczkiewicz M., *Emile Jaques-Dalcroze i jego rytmika*, Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1991, s. 2.

⁶⁸ Jarczyński M., dz. cyt., s. 22–23.

⁶⁹ <https://www.youtube.com/watch?v=VB9SokAs3TY>, [dostęp: 5.08.2022].

⁷⁰ Jarczyński M., dz. cyt., s. 28–95.

ruchu różnych czynności ludzi i zwierząt⁷¹. Za pomocą kamery zarejestrowane zostały ruchy tancerzy, rytmiczek, instrumentalistów, wokalisty i dyrygenta. Wszystkich wykonawców autor filmował w trakcie grania i śpiewania fragmentów muzyki. Były to utwory autora lub takie, które wykonawcy mieli akurat w swoim repertuarze.

W przypadku tańca i rytmiki nagrane zostały zaplanowane wcześniej sekwencje ruchów, połączone z elementami tanecznej improwizacji. Ważnym elementem projektu było ograniczenie kwestii stroju, aby jak najbardziej uwidocznione zostało ciało osoby wykonującej ruch. Autorowi zależało na tym, żeby każdy gest był maksymalnie oczyszczony z wszelkich dodatkowych elementów. Jedynym widocznym strojem był zwiewny materiał, który miały na sobie rytmiczki. Zabieg ten miał na celu jeszcze bardziej zbliżyć projekt do pierwotnych działań Emile'a Jaques'a-Dalcroze'a, który wymyślając poszczególne figury, inspirował się antyczną rzeźbą grecką⁷². Z całego repertuaru ruchów wymyślonych przez szwajcarskiego pedagoga i kompozytora autor wybrał sześć sposobów wykonywania skoków⁷³. Nawiązał również do ćwiczenia polegającego na chodzeniu z jednoczesnym „rysowaniem” stopami⁷⁴.

Kiedy zarejestrował już wszystkich wykonawców, zaczął przeglądać ujęcia, wybierając poszczególne *klatki kluczowe*⁷⁵. Stały się one kanwą do drugiego etapu pracy.

2.3.2. Etap II: Kinetografia intuitywna

Na podstawie wybranych klatek kluczowych, będących zapisem faz ruchu, autor zaczął komponować prace plastyczne. Zarejestrowane filmowo i przeniesione na płaszczyznę fazy ruchu stały się podstawą do improwizacji wizualnej, która była połączeniem rysunku ciała w przestrzeni z rysunkiem na płaszczyźnie obrazu. W każdej z powstałych prac zarejestrowane gesty i ustawienie ciała (tancerzy, rytmiczek, instrumentalistów, wokalistów i dyrygenta), inspirowały i sugerowały kierunek działań plastycznych. Działanie to można określić jako swobodną kreskę wyprowadzoną z ruchu ciała. Po „spisaniu” ołówkiem ruchów na płaszczyznę papieru, autor rozpoczął wizualną improwizację. Może to trochę przypominać malarstwo Giacomo Balli, jednak w projekcie nie chodziło tylko o narysowanie poszczególnych faz ruchu, a o wizualną improwizację, dla której ów ruch był punktem wyjścia.

Nazywając etapy pracy, autor użył słów: *kinematografia* (w odniesieniu do natury tej dziedziny sztuki, czyli zapisywania ruchomych obrazów) oraz *kinetografia*⁷⁶, ponieważ jest to określenie, które w dużym zakresie opisuje po-

⁷¹ <https://www.britannica.com/biography/Eadweard-Muybridge>, [dostęp: 6.08.2022].

⁷² Brzozowska-Kuczkiewicz M., dz. cyt., s. 22–23.

⁷³ Tamże, s. 42–44.

⁷⁴ Tamże, s. 50.

⁷⁵ <https://sloownik.one/klatka%20kluczowa>, [dostęp: 6.08.2022].

⁷⁶ Lange R., dz. cyt. s. 7.

szczególne działania z etapu drugiego. Nie opisuje natomiast efektu końcowego, który nie jest tylko biernym utrwaleniem ruchu w formie symbolicznego zapisu. Historia notacji tańca ma bardzo długie korzenie, o czym przeczytać można w artykule *Partytura gestu... O historii notacji tańca* Renaty Dobkowskiej⁷⁷. Wydaje się jednak, że odrębny sposób zapisu choreografii w celu jej ponownego odtworzenia, nie jest już dzisiaj tak praktyczny, jak to było jeszcze kilkanaście lat temu. Dzisiaj niemal każdy posiada dostęp do sprzętu umożliwiającego nagranie obrazu i dźwięku (taki sprzęt jest standardowym wyposażeniem telefonu komórkowego). Pozwala on na bardzo szybką rejestrację ruchu, a co za tym idzie, staje się również narzędziem przydatnym (i mogącym zastąpić zapis odręczny) w nauce układów choreograficznych tańca czy rytmiki.

Powstałe w ramach opisanego projektu prace pokazane zostały na dwóch indywidualnych wystawach: w Chojnickim Centrum Kultury (sierpień 2021)⁷⁸ oraz w Polskiej Filharmonii Bałtyckiej im. Fryderyka Chopina w Gdańsku (listopad-grudzień 2021)⁷⁹.

Fot. 26. Fragment wystawy prac autora w Polskiej Filharmonii Bałtyckiej im. Fryderyka Chopina w Gdańsku.

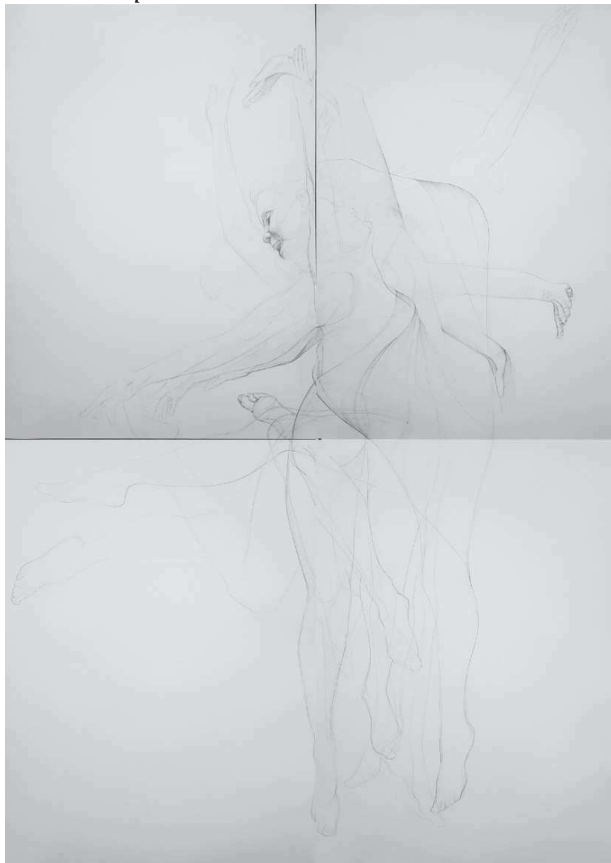
Źródło: fot. Autora.

⁷⁷ <http://meakultura.pl/artykul/partytura-gestu-o-historii-notacji-tanca-1305>, [Dostęp: 6.08.2022].

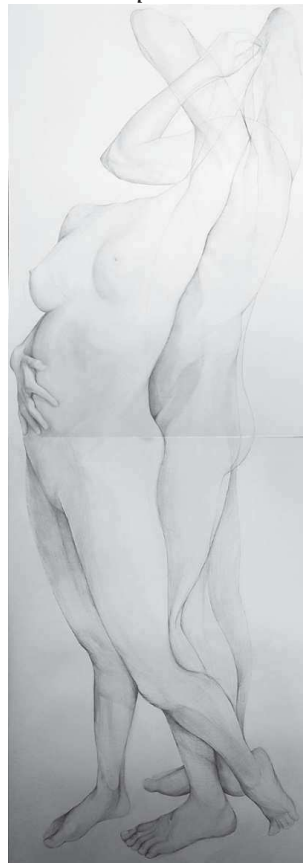
⁷⁸ <https://www.ckchojnice.pl/aktualnosc/wystawa-macieja-jarczynskiego>, [Dostęp: 6.08.2022].

⁷⁹ <https://www.filharmonia.gda.pl/repertuar/294-wernisaz-wystawy-malarstwa-macieja-jarczynskiego-obrazki-pana-od-muzyki>, [Dostęp: 6.08.2022].

Fot. 27. *Zapis ruchu.*

Fot. 28. *Zapis ruchu.*

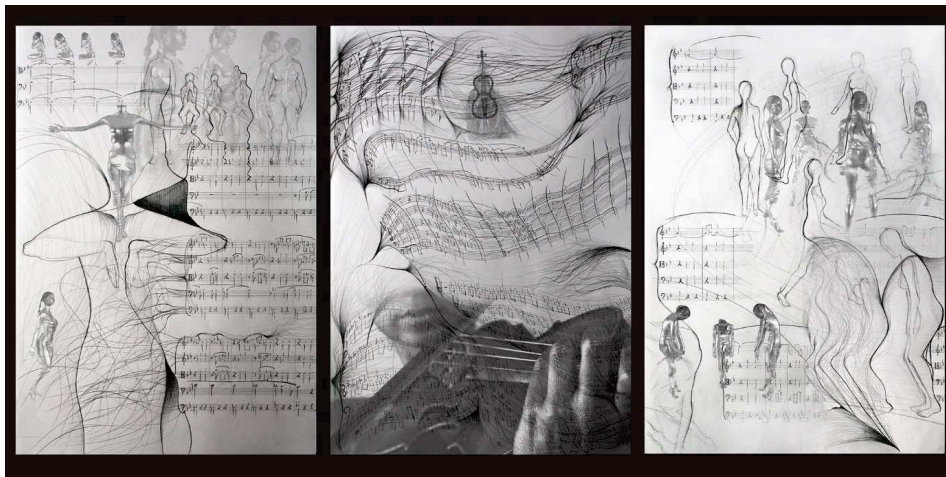
Źródło: fot. Autora.

2.4. Rysunek ożywiony

Opisane powyżej działania były odwrotną sytuacją w stosunku do tego, czego autor artykułu dokonał w trakcie realizacji wspomnianego prędkiej filmu *Stworzenie*. Wówczas rysunek nie posłużył do zapisania ruchu ale jako narzędzie do jego kreacji. Poniżej pokazana zostanie ilustracja, w której widać fragmenty odręcznej partytury utworu autora, na której wykonał on rysunkową improwizację. Powstały z niej pojedyncze figury, które następnie stały się podstawą dla stworzenia i zarejestrowania choreografii, będącej częścią narracji filmu⁸⁰.

⁸⁰Jarczyński M., dz. cyt., s. 69–76.

Fot. 29. *Stworzenie*.

Źródło: fot. Autora.

2.5. Balet

Ostatnim przykładem zrealizowanych przez autora artykułu działań z pogranicza rysunku, tańca, muzyki i filmu będzie animacja pt. *Balet lekkoatletyczny*⁸¹. Podobnie jak w przypadku fragmentów *Stworzenia*, w *Balecie* rysunek posłużył do stworzenia ruchu. Film ten zrealizowany został w formie klasycznej animacji poklatkowej⁸². Nie jest to obarczony tradycją i ściśle określonymi regułami taniec, a dostrzeżenie interesujących, naturalnych ruchów ciał sportowców. Pierwszym etapem było wybranie inspirujących faz ruchu lekkoatletów, reprezentujących różne konkurencje (biegi, skoki, rzuty). Następnie autor zaczął łączyć te ruchy w rodzaj układu choreograficznego, jednocześnie komponując muzykę na orkiestrę symfoniczną. Kolejnym krokiem było uzupełnienie narracji filmu o połączenie zawodów sportowych z baletowym spektaklem, po czym - realizacja animacji. W tym celu wykonanych zostało ponad 1300 odręcznych rysunków, które później autor zmontował i pokolorował przy pomocy odpowiedniego oprogramowania. Inspiracją do tego działania były awangardowe filmy Hansa Richtera⁸³ i Fernanda Lègera⁸⁴ z lat 20. XX wieku. Samo połączenie sportu i tańca koresponduje po części z pomysłem Wojciecha Misiuro, który do swoich choreografii w ramach *Teatru ekspresji*⁸⁵ zapraszał sportowców. Poniżej znajduje się kilka kadrów z animacji.

⁸¹ https://www.youtube.com/watch?v=bM_LT0VHcb8, [Dostęp: 6.08.2022].

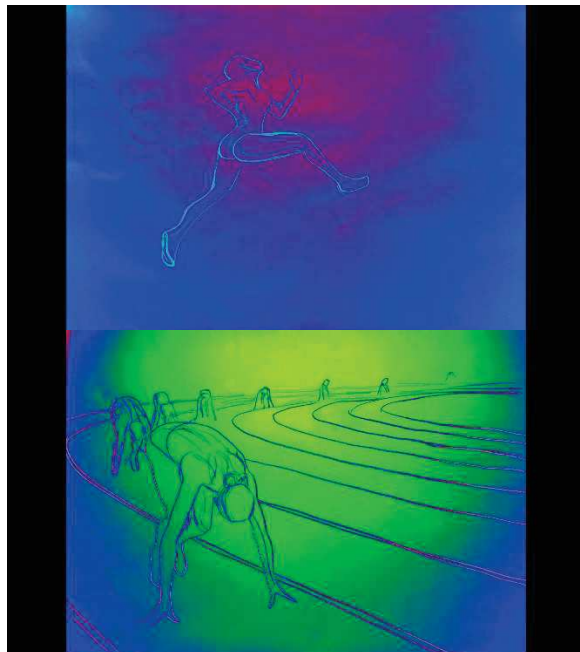
⁸² <https://encyklopedia.pwn.pl/encyklopedia/animacja.html>, [Dostęp: 8.08.2022].

⁸³ <https://www.moma.org/collection/works/318339>, [Dostęp: 6.08.2022].

⁸⁴ <https://www.akademiafilmowa.pl/film,13,331,0,Balet-mechaniczny.html>, [Dostęp: 6.08.2022].

⁸⁵ <https://culture.pl/pl/tworca/teatr-ekspresji-wojciecha-misiuro>, [Dostęp: 7.08.2022].

Fot. 30, 31. Kadry z filmu pt.: *Balet lekkoatletyczny*.

Źródło: fot. Autora

Zakończenie

Kończąc artykuł, dodam tylko, że winien jestem wytłumaczyć się, dlaczego nie wspomniałem o związkach tańca z fotografią. Nie zrobiłem tego, ponieważ jest to tak bardzo szeroki wątek, że trudno byłoby go objąć nawet w osobnej publikacji książkowej. Podobnie jak to jest z filmowymi rejestracjami tańca, w tej całej masie fotografii wiele rozwiązań się powtarza. Zdarzają się oczywiście wyjątki, które z pewnością zasługują na wspomnienie, jak duety Vadima Steina⁸⁶ czy zmysłowe fotografie tancerek, których autorem jest Yevgeniy Repiashenko⁸⁷. W zamian chciałbym dodać jeszcze jedną dziedzinę, którą można w bardzo interesujący sposób połączyć z tańcem. Będzie to jednak bardziej rodzaj antycypacji niż recepcja zakończonych już działań. Mam na myśli połączenie tańca i wzornictwa. Jest to jeden z odłożonych na półkę pomysłów, które mam nadzieję zrealizować w najbliższej przyszłości, w ramach prowadzonych przeze mnie intermedialnych zajęć ze studentami Sopotkiej Szkoły Wyższej. Chciałbym nawiązać do założeń Oskara Schlemmmera, który w swoim *Balecie triadycznym* z 1922 roku dał początek nowemu spojrzeniu na taniec. Pokazał, że taneczne przedstawienie nie musi być obarczone zasadami wyznaczonymi przez narrację czy tradycyjnie rozumiany balet. Pojawienie się postaci na scenie

⁸⁶ https://www.behance.net/Vadim_Stein [Dostęp: 7.08.2022].

⁸⁷ <http://repiashenko.com/Galleries/2>, [Dostęp: 7.08.2022].

uważał za zjawisko samo w sobie, ale chciał także burzyć tradycję teatru, wprowadzając element groteski⁸⁸. U Schlemmera pierwsza była plastyka zaprojektowanych strojów. To ona dawała możliwości, ale i ograniczała ruch. Do dzisiaj odbywają się rekonstrukcje *Baletu triadycznego*. Ja chciałbym nadać jego pomysłowi nowy kontekst, wykorzystując pracę z adeptami wzornictwa w SWW. Taniec będzie ściśle połączony nie tylko z zaprojektowanymi strojami, ale także elementami scenografii i rekwizytów, które staną się zintegrowaną częścią choreografii (tak jak to było w spektaklach Emile'a Jaques'a-Dalcroze'a, powstałych we współpracy ze scenografem Adolphem Appią⁸⁹).

Bibliografia

1. Borucka J., *Muzyka w architekturze: Inspiracje muzyczne we współczesnej architekturze*, Politechnika Gdańska, Gdańsk 2016.
2. Broniewicz P., *Współczesna architektura europejska dla muzyki w przestrzeni miasta*, Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. inż. arch. Wacława Serugi, Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki, Kraków 2021.
3. Brzozowska-Kuczkiewicz M., *Emile Jaques-Dalcroze i jego rytmika*, Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1991.
4. Habela J., *Słowniczek muzyczny*, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Kraków 2003.
5. Higgins D., *Intermedia*, 1965, https://www.academia.edu/12615148/Dick_Higgins_Intermedia_Essay_1965_and_HH_Appendix_2001 [dostęp: 25.07.2022].
6. Jarczyński M., *Film jako nowa chorea*, rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem dr hab. Mai Wolińskiej, Akademia Sztuk Pięknych im. Eugeniusza Gepperta we Wrocławiu, Wrocław 2019.
7. Lange R., *Podręcznik kinetografii*, Instytut Choreologii w Poznaniu, Wyd. Ars Nova, Poznań 1995.
8. Schlemmer O., *Eksperymentalna scena Bauhausu. Wybór pism*, pod red. M. Leyko, Wyd. słowo/ obraz, terytoria, Gdańsk 2010.
9. Rasmussen S. E., *Odczuwanie architektury*, Warszawa 1999.
10. Satkiewicz-Parczewska A., *Rytm jako istotny element kompozycji w architekturze w aspekcie historycznego rozwoju formy na tle analogii z muzyką*, Prace Naukowe Politechniki Szczecińskiej, Szczecin 1993.

⁸⁸ Schlemmer O., *Eksperymentalna scena Bauhausu. Wybór pism*, pod red. M. Leyko, Wyd. słowo/ obraz, terytoria, Gdańsk 2010, s. 22.

⁸⁹ https://witkacologia.eu/uzupelnienia/Sztaba/Micinski_w_Hellerau.html, [Dostęp: 7.08.2022].

11. Strzelczyk Ł., „Sound art. Zjawiska na granicy estetyk”, *Zeszyty Artystyczne* (Rytuał a korespondencja sztuk), Uniwersytet Artystyczny w Poznaniu 2016.
12. Śliwa A. i D. Zieliński, *Muzyka i architektura. Wybrane aspekty przenikania się sztuk od XIV do końca XIX wieku*, [w:] *Usłyszeć obraz. Muzyka w sztuce europejskiej od XV do początku XX wieku*. Gdańsk 2007.
13. Tatarkiewicz W., *Historia estetyki, Estetyka nowożytna*, t.3, Warszawa 1991.
14. *Wielki Słownik Wyrazów Obcych*, PWN, Warszawa 2003.
15. Włodarczyk J. A., *Muzyka i architektura, razem*, Wyższa Szkoła Techniczna w Katowicach, Katowice 2015.
16. Sztaba W. *Gramatyka ruchów. Sprawozdania Tadeusza Micińskiego z Hellerau*,
https://witkacologia.eu/uzupelnienia/Sztaba/Micinski_w_Hellerau.html,
[dostęp: 7.08.2022].

Strony internetowe:

1. <https://dzienniknaukowy.pl/czlowiek/na-borneo-zidentyfikowano-malowidla-naskalne-sprzed-40-tys-lat> [Dostęp: 25.07.2022].
2. <https://wsjp.pl/haslo/podglad/11051/czlowiek-renesansu> [Dostęp: 25.07.2022].
3. <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Alberti-Leone-Battista;3867372.html/> [Dostęp: 25.07.2022].
4. <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Amfion-i-Zetos;3868686.html> [Dostęp: 25.07.2022].
5. <https://biblia.deon.pl/rozdziel.php?id=1118&slowa=jerycho> [Dostęp: 25.07.2022].
6. <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/burgundzka-szkola;3882113.html> [Dostęp: 27.07.2022].
7. <https://muzykotekaszkolna.pl/kanon/guillaume-dufay-nuper-rosarum-flores/> [Dostęp: 7.07.2022].
8. <https://biblia.deon.pl/rozdziel.php?id=983> [Dostęp: 27.07.2022].
9. <https://sjp.pwn.pl/sjp/fryz-I;2558652.html> [Dostęp: 8.08.2022].
10. <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/polichoralnosc;3959417.html> [Dostęp: 27.07.2022].

11. <http://wnetrza.krakow.pl/blog/2020/08/11/akustyka-w-biurach-jak-zapewnic-komfort-pracownikom/>.
12. <https://www.filharmonia.gda.pl/repertuar/461-muzyka-w-zabytkach-starego-gdanska-ratusz-staromiejski>.
13. <https://www.muz-arch.pl/> [Dostęp: 29.07.2022].
14. <https://www.arschori.art.pl/uslyszec-architekture>, [Dostęp: 29.07.2022].
15. <https://architectuul.com/architecture/philips-pavilion> [Dostęp: 29.07.2022].
16. <https://muzykotekaszkolna.pl/kanon/iannis-xenakis-metastasis/> [Dostęp: 29.07.2022].
17. <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/synestezja;3982085.html>, [Dostęp: 30.07.2022].
18. http://www.forma.zut.edu.pl/muzyka_architektury.php, [Dostęp: 31.07.2022].
19. <https://federicobabina.com/ARCHIMUSIC>, [Dostęp: 31.07.2022].
20. <https://sady.up.krakow.pl/fil.bacon.nowaatlantyda.htm>, [Dostęp: 1.08.2022].
21. <https://crolove.pl/morskie-organy-w-zadarze/>, [Dostęp: 2.08.2022].
22. <https://muzyczny.pl/wydarzenia/Grajacy-Dom-w-Dreznie.html>, [Dostęp: 2.08.2022].
23. <https://pl.pinterest.com/pin/432556739216280760/>, [Dostęp: 2.08.2022].
24. <https://www.classicfm.com/discover-music/india-temples-musical-architecture/>, [Dostęp: 2.08.2022].
25. <http://www.wroclaw.sarp.org.pl/pl/dofa/11/category/dofa-festiwale-11-przestren/architektura-muzyka-zamrozona> [Dostęp: 2.08.2022].
26. <https://muzykotekaszkolna.pl/kanon/iannis-xenakis-metastasis/>, [Dostęp: 29.07.2022].
27. <https://muzykotekaszkolna.pl/wiedza/terminy/serializm>, [Dostęp: 29.07.2022].
28. <https://architectu.pl/artykuly/tanczacy-dom-czyli-niespelniony-sen-warszawy>, [Dostęp: 2.08.2022].
29. <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/flamenco;3901407.html>, [Dostęp: 3.08.2022].
30. <https://sztuka-architektury.pl/article/3483/z-przytupem>, [Dostęp: 3.08.2022].

31. <https://dzienniknaukowy.pl/czlowiek/na-borneo-zidentyfikowano-malowidla-naskalne-sprzed-40-tys-lat> [Dostęp: 25.07.2022].
32. <https://sjp.pwn.pl/slowniki/teocentryzm.html>, [Dostęp: 4.08.2022].
33. <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/taniec-smierci;3985252.html>, [Dostęp: 4.08.2022].
34. <https://sjp.pwn.pl/sjp/protorenesans;2572801>, [Dostęp: 8.08.2022].
35. <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/trecento;3988935.html>, [Dostęp: 4.08.2022].
36. <https://www.smb.museum/ausstellungen/detail/canova-und-der-tanz/>, [Dostęp: 4.08.2022].
37. <http://www.isztuka.edu.pl/i-sztuka/node/543>, [Dostęp: 4.08.2022].
38. <https://niezlasztuka.net/o-sztuce/edgar-degas-mala-czternastoletnia-tancerka/>, [Dostęp: 4.08.2022].
39. <https://kultura.onet.pl/sztuka/wyjatkowa-wystawa-edgara-degasa-pierwsza-taka-w-polsce/w1lzp1>, [Dostęp: 4.08.2022].
40. <https://www.youtube.com/watch?v=xGBvzfyiiR0>, [Dostęp: 5.08.2022].
41. <https://www.youtube.com/watch?v=VB9SokAs3TY>, [Dostęp: 5.08.2022].
42. <https://www.britannica.com/biography/Eadweard-Muybridge>, [Dostęp: 6.08.2022].
43. <https://slownik.one/klatka%20kluczowa>, [Dostęp: 6.08.2022].
44. <http://meakultura.pl/artykul/partytura-gestu-o-historii-notacji-tanca-1305>, [Dostęp: 6.08.2022].
45. <https://www.ckchojnice.pl/aktualnosc/wystawa-macieja-jarczynskiego>, [Dostęp: 6.08.2022].
46. <https://www.filharmonia.gda.pl/repertuar/294-wernisaz-wystawy-malarstwa-macieja-jarczynskiego-obrazki-pana-od-muzyki>, [Dostęp: 6.08.2022].
47. https://www.youtube.com/watch?v=bM_LT0VHcb8, [Dostęp: 6.08.2022].
48. <https://encyklopedia.pwn.pl/encyklopedia/animacja.html>, [Dostęp: 8.08.2022].
49. <https://www.moma.org/collection/works/318339>, [Dostęp: 6.08.2022].
50. <https://www.akademiafilmowa.pl/film,13,331,0,Balet-mechaniczny.html>, [Dostęp: 6.08.2022].
51. <https://culture.pl/pl/tworca/teatr-ekspresji-wojciecha-misiuro>, [Dostęp: 7.08.2022].

52. https://www.behance.net/Vadim_Stein [Dostęp: 7.08.2022].
53. <http://repiashenko.com/Galleries/2>, [Dostęp: 7.08.2022].

Informacje o autorze

Dr Maciej Jarczyński
Sopocka Szkoła Wyższa
Wydział Architektury, Inżynierii i Sztuki, Polska
maciej.jarczynski@wp.pl